

Lost villages – the Dutch way

De dynamiek van land en water en de verdronken oorden in westelijk Noord-Brabant

K.A.H.W. Leenders

In Engeland verdwenen veel dorpen doordat de dorpsheer zijn dorpelingen verjoeg om hun landerijen op een meer profijtelijke wijze te kunnen gebruiken, bijvoorbeeld door er schapen op te zetten. In Duitsland wemelt het van de *Wüstungen*. Hun teloorgang heeft allerlei redenen, waarvan de veertiende-eeuwse pestepidemie er maar één is. In westelijk Noord-Brabant hebben we vooral met verdrinking te maken.

In dit artikel behandel ik drie aspecten van de overstromingsgeschiedenis van westelijk Noord-Brabant. Allereerst bespreek ik de dynamiek van het land en de wateren, waarbij de processen van klink, erosie en sedimentatie in één model samengebracht worden. Vervolgens ga ik in op de moeilijkheid om een betrouwbaar overzicht van de verdronken oorden samen te stellen. Ten slotte komt het aspect 'ramp en reactie' aan de orde: betekende overstroming alleen maar kommer en kwel, of paste men zich aan en benutte men de mogelijkheden van het verdronken landschap zo goed en zo kwaad als het ging?

Het gaat niet alleen om 'verdwenen dorpen' want ik reken ook de dorpsgebieden mee. Daarmee bedoel ik de landerijen, akkers, weiden, hooilanden, tuinen, maar ook de wegen, pleinen, havens, werkplaatsen. Kortom, heel het ooit functionerende landschap dat het bestaan van een dorpsbevolking schraagde. Het gaat niet alleen om potten en pannen, huisplattegronden of begraafplaatsen. Het gaat om een verdwenen samenhangend bewoond landschap, waarin naast dorpen en gehuchten ook kloosters en kastelen, moerdijken en oude riviervakken voorkwamen. Bovendien kwamen deze samenlevingen om een typisch Nederlandse reden aan hun eind: door verdrinking.

*Tijdschrift voor
Waterstaatsgeschiedenis*
16 (2007) 1, 2-10

De dynamiek van land en water

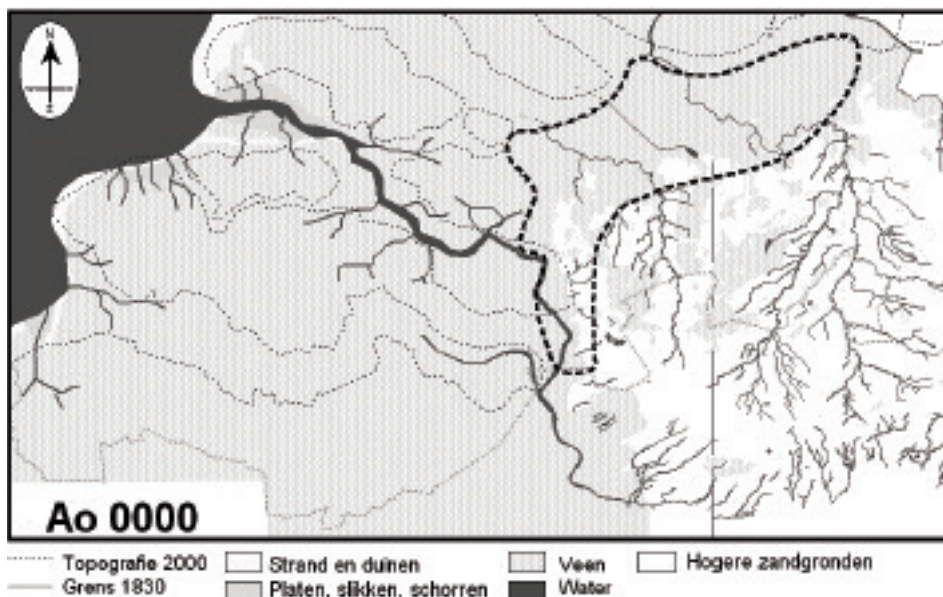
Voor het goed begrijpen van de verdronken oorden van westelijk Noord-Brabant is het van belang dat we beseffen hoe veranderlijk het landschap altijd geweest is en nog is. Dit blijkt duidelijk uit de vergelijking van een kaartje van Zeeland en westelijk Noord-Brabant rond het jaar nul (zie afbeelding 1) en een kaartje van hetzelfde gebied duizend jaar later (zie afbeelding 2).

Zeeland was aanvankelijk bijna geheel bedekt met veengebieden, met een smalle zandige kustzone en een betrekkelijk klein mondingsgebied van de Schelde. In het Zeeuwse veengebied had de Schelde, die min of meer de huidige Oosterschelde volgde, nog gewoon een rivierkarakter. De Zeeuwse venen liepen in westelijk Noord-Brabant nog een heel eind door, tot in de Langstraat en tot aan Antwerpen. Ook op het hoge deel van Brabant lagen uitgestrekte venen, maar daar was ook een heel netwerk van beekjes en rivieren.

Kort na de Romeinse periode drong de zee in Zeeland binnen en tegen 1000 was een breed gebied ter weerszijden van de Schelde tot een waddengebied geworden (zie afbeelding 2). Brede geulen zorgden voor de aan- en afvoer van het getijdenwater. Tussen de geulen bleef het veen bewaard, maar het werd afgedekt met sedimentlagen van zand, lichte en zware klei. In het Brabantse gebied is dan nog niets veranderd.

We bespreken hier verder alleen de omvorming van het landschap in het gebied ten

1. Geografische schets van het voorkomen van veen, klei, water en zand rond het begin van onze jaartelling. Dunne stippeellijnen geven de huidige kustlijn aan. De dikke stippeellijn markeert het gebied dat in dit artikel speciaal onze aandacht heeft (kaart door auteur, op basis van P.C. Vos en R.M. van Heeringen (samenstellers), Paleogeografische kaarten van Zeeland. Holoceen, 1:500.000 (Haarlem 1996) en K.A.H.W. Leenders, Verdwenen Veen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen veen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad. 1250 - 1750 (Brussel/Wageningen 1989)).

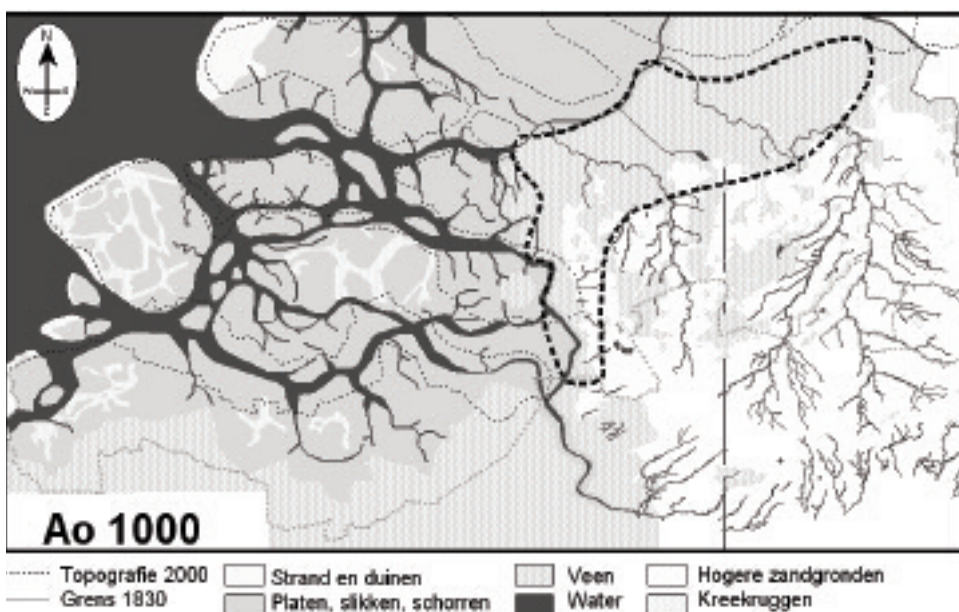
oosten van de middeleeuwse Striene en Schelde. De Striene was in de late middeleeuwen een vaarweg tussen de Schelde en de Maas. Deze vaarweg liep door Tholen, het Volkerak en midden door de Hoekse Waard. Het gebied ten oosten ervan werd sinds ongeveer 1200 doorsneden door de grens tussen Holland en Brabant. Zo waren Klundert, Zevenbergen, Geertruidenberg en een groot deel van de Langstraat destijds Hollands.

Binnen het behandelde gebied moeten allereerst twee fundamenteel verschillende landschappen onderscheiden worden: het Hoge en het Lage. Op het Hoge domineren nu de zandgronden. Hier had men nooit te maken met overstroming vanuit zee. Wel waren grote delen ervan aanvankelijk bedekt met veen, maar dat is in de jaren 1250-1750 bijna allemaal weggegraven om er turf van te maken. In het Lage domineren nu de kleigronden. Het gebied ligt lager dan ongeveer een meter boven NAP en had in de middeleeuwen en daarna overal te maken met overstromingen vanuit zee.

Voordat we ons verder verdiepen in het Lage eerst nog iets over het Hoge. Het Hoge, ofwel het zandgebied van westelijk Noord-Brabant ofwel 'het Pleistoceen', heeft als basis een twee miljoen jaren oude wadvlakte die een beetje scheef hangt. In het zuiden, langs een lijn van Putten naar Turnhout, ligt deze basis op vijftwintig tot dertig meter boven NAP. Op een grillige lijn van Halsteren naar Oosterhout bereikt die scheve wadvlakte het zeeniveau. In noordelijke richting daalt de basis in de ondergrond verder. De helling is ongeveer een meter per kilometer. Aan de westzijde is deze basis als het ware slordig afgezaagd: de Hoge Rand van Bergen op Zoom. Daar vinden we een zichtbaar hoogteverschil van twintig meter bij Ossendrecht tot vijf meter bij Halsteren. Onder de huidige oppervlakte gaat de daling nog door tot twaalf meter onder NAP. In toeristische verhalen noemt men deze opvallende steilrand ten onrechte 'Brabantse Wal'. Het is dus helemaal geen wal. Overigens komen ook op de lijn Halsteren-Oosterhout plaatselijk opmerkelijke steilranden voor: oude kleiplaten waaromheen het zand weggeërodeerd is. Oudenbosch is er een voorbeeld van: de basiliek staat er precies op de steilrand.

Op deze basis, die bestaat uit een afwisseling van klei en zand, is in de laatste ijstijd een dekzandpakket afgezet. Dat dekzand is niet erg dik, maar plaatselijk is het in ruggen en duinen opgehoopt. In het Lage steken dergelijke hoogten door het jongere veen/kleidek heen: donken en bergen.

Het Lage heeft nu een landschap van door getijdengeulen doorsneden bedijkte getijdenafzettingenvlakten. Dit landschap is gevormd in de periode 1200-1660. Niet in één klap, maar in een proces van oostwaarts opdringen van de invloed van de zee, gevolgd door een opslibbingsfase die door gedeeltelijke bedijking afgesloten werd. Deze erosie en

2. Geografische schets van het voorkomen van veen, klei, water en zand rond het jaar 1000 (kaart door auteur, samengesteld op basis van Vos en Van Heeringen, Paleogeografische kaarten en Leenders, Verdwenen Venen).

sedimentatie vond plaats in een na de laatste ijstijd gevormd veengebied dat deel uitmaakte van het grote veengebied in de kustvlakte van de Nederlanden.

In feite hebben we te maken met drie landschapstypen die elkaar in de tijd opvolgden: 1) het veenlandschap, gebruikt voor landbouw, veeteelt, turfgraverij; 2) het overstromingslandschap, gebruikt voor zoutwinning, visserij, vogelarij, riet- en griendteelt, en schapenhouderij; 3) het kleipolderlandschap, vooral gebruikt voor landbouw (graan, meekrap, suikerbieten).

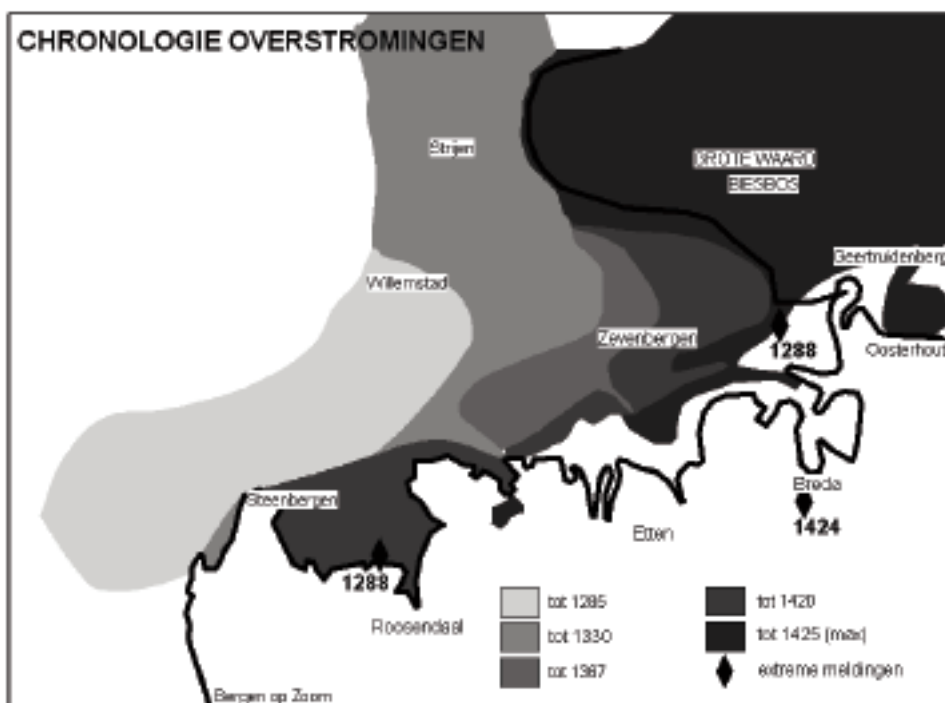
Het vanuit Zeeland en het Haringvliet oostwaarts opdringen van de zee werd na 1200 ten oosten van de Striene merkbaar en vond zijn culminatie in de Sint-Elisabethsvloeden van 1421, 1422 en 1424. De chronologie van de overstromingen tussen Halsteren en Zandvliet is echter geheel anders. Bij Zandvliet en zuidelijker is er een eerste overstromingsperiode 1288-1375 en een tweede vanaf 1530/1570.

De Wetenschappelijke Atlas van Nederland rekent het Lage tot de 'bedijkte getijdeafzettingsvlakte' in Zuidwest-Nederland. Eigenlijk is deze aanduiding te ongenueanceerd. Ze betekent niet dat de zee het land overal tot onpeilbare diepten had uitgeschuurd, doch slechts dat de getijdeninvloed bij de opbouw van het land ooit dominant was. Op stukken oud land werd sediment afgezet, elders werden geulen uitgeschuurd of bleven bewoonbare eilandjes of dijkfragmenten bestaan. Aan de rand van het overstromingsgebied werd op het veen amper klei afgezet. Die gebieden bleven tot op vandaag vaak grasland. We vinden ze onder andere in de Hoevense, Ettense en Haagse Beemden en in een strook ten westen van de Lijn Terheijden-Wagenberg. Ook op hoog gelegen delen van het veen werd – zelfs zonder omdijking – amper klei afgezet. Het Eiland van Moerdijk en de voormalige veenkoepel van Hoge Zwaluwe zijn voorbeelden van dergelijke situaties.

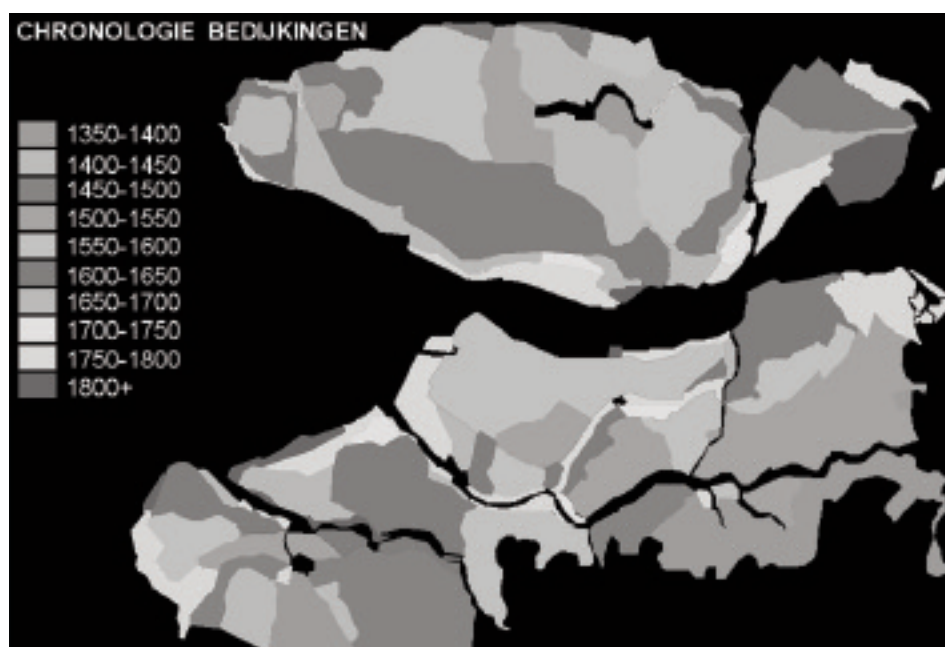
Terwijl de zee in het oosten nog oprukte, werd in het westen alweer bedijkt (zie afbeelding 3). Het meest sprekende voorbeeld is de polder Westland bij Steenberg, die bedijkt werd vanaf 1421, hetzelfde jaar waarin de zee de Biesbosch bereikte. De oorkonde die de juridische basis vormde voor de bedijking dateert van 9 september, tien weken vóór de Sint-Elisabethsvloed. Die vloed was voor de bedijkers blijkbaar geen reden om van hun plannen af te zien, want in 1423 waren zij druk dijken aan het bouwen rond het Westland. De bedijking van de Noordwesthoek, de Hoekse Waard en het Eiland van Dordrecht werd in hoofdzaak voltooid in 1660. Daarna zijn er nog wel wat snippertjes bij bedijkt, maar het land had in 1660 toch in grote trekken zijn huidige vorm gekregen (zie afbeelding 4).

De oudste bedijkingen liggen aan de voet van het Hoge. Het betreft de rand van het Hollandveen die al in de veertiende eeuw tegen het water beschermd werd. Daarna bedijk-

3. Geografische schets van het oostwaarts opdringen van de zeeinval in de periode 1250-1450. Op deze afbeelding geven de lichte kleuren de vroegste overstromingen aan, de donkere de laatste (kaart door auteur).

4. Geografische weergave van het bedijkingsproces in de periode 1350-1800 (kaart door auteur).

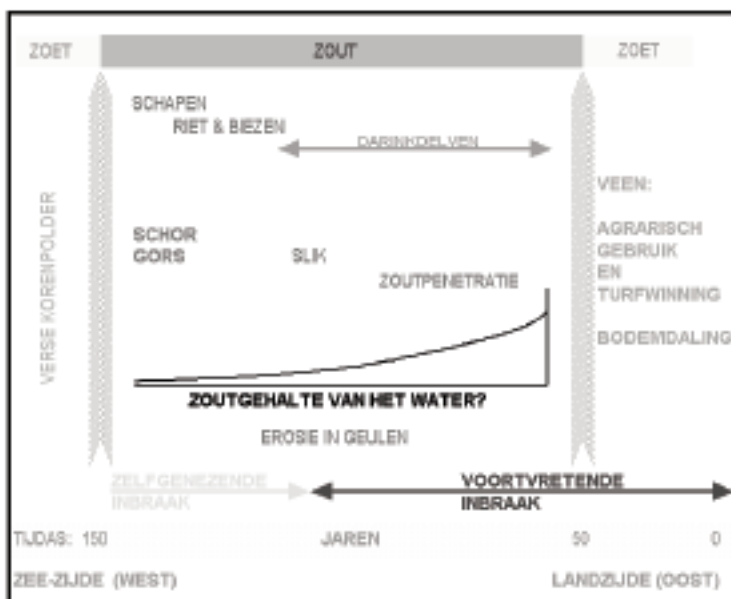

te men min of meer van west naar oost, tot de versnelde sedimentatie via de Biesbosch het proces omdraaide: van oost naar west.

Overstroming en bedijking in één proces

Het binnendringen van de zee kan verteld worden als een lange reeks rampen. Evenzo kan het herdijken verteld worden als een lange rij geslaagde technische en financiële ondernemingen. Zo gebeurt het vaak in de plaatselijke literatuur die de blik dan vaak ook nog beperkt tot de eigen polder- of gemeentegrens.

Als het overstromingsproces en het bedijkingsproces echter op regionale schaal bekeken worden, rijst allereerst de vraag of het eigenlijk niet één proces is. Vervolgens dringt

5. Schematische weergave van het binnendringen van de zee, de overstroming, de opslibbing en de bedijking als één samenhangend proces (uit: Leenders, 'Ecologische aspecten').

de vraag zich op in welke mate dat proces gestuurd werd door natuurlijke krachten enerzijds en bedoelde of onbedoelde effecten van menselijk handelen anderzijds. Onwillekeurig rijst vervolgens de vraag in hoeverre zeespiegelstijging, klimaatsverandering of langgolvige economische cycli er iets mee te maken hebben. Deze vragen vallen buiten het bestek van dit artikel.

Alhoewel dat op het eerste gezicht onmogelijk lijkt, kan het geheel van binnendringen van de zee, overstroming, opslibbing en bedijking als één samenhangend proces beschreven worden.¹ In dit model, dat ik in 1999 voor het eerst presenteerde in het *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, bekijken we de evolutie van het landschap door de bril van een waarnemer die zich in werkelijkheid op een vaste plek bevindt. In het modelschema beweegt de waarnemer echter fictief van oost, de landzijde, naar west, de zeezijde. Tegelijk reist hij dan door de tijd, waarin hij ongeveer honderdvijftig jaar aflegt (zie afbeelding 5).

In de loop van die anderhalve eeuw ziet onze waarnemer hoe een agrarisch gebruikt veengebied door ontwatering inklinkt en voor een deel door turfwinning een lagere bodem krijgt. Op een gegeven moment voelen de grondgebruikers de dreiging van de zee naderen en werpen ze een defensieve dijk op. Helaas, de dijk wordt na enkele decennia weggevaagd. Zout water overspoelt het laaggelegen en tot dan zoete veen, dat snel verzilt: darink! Door de verbeterde natuurlijke ontwatering bij eb klinkt ook naburig onvergraven veen in, waardoor ook dat kan overstromen. Weldra wordt de darink geëxploiteerd voor zoutwinning, terwijl het gebied langzaam opslibt tot een slik. De darinkdelvers zijn gewoon om door die sliklaag heen te graven, dat is zelfs typisch voor darink. De opslibbing gaat voort en het bijna onbegroeide slik wordt tot een schor of gors² met riet en biezen. Nu is het terrein voor de darinkdelvers te lastig geworden en de eerste schapen verschijnen. Als die de bodem aangestampt hebben, komt er een zomerdijkje en na enige tijd een winterdijk. Met deze laatste offensieve dijk wordt een 'vers korenland'³ toegevoegd aan het cultuurland van de delta.

Dit is het basismodel. Het wordt met een extra tijddimensie uitgebreid omdat het hele proces zich in het westen eerder afspeelt dan verder oostwaarts. Eenzelfde fase van het proces verplaatst zich met ongeveer vijfendertig kilometer per eeuw (of één meter per dag) landinwaarts.⁴ Zo valt de start van de zoutwinning in Steenberg een eeuw eerder dan die bij Zevenbergen. Deze verschuiving wordt mede aangedreven door de mechanismen van erosie en opslibbing. Een verdere complicatie is de snelheid waarin het proces zelf zich afspeelt tussen het teloorgaan van de oude defensieve dijk en het opwerpen van de nieuwe offensieve dijk. Hier is de sedimentatiesnelheid een belangrijke factor. Die

1 K.A.H.W. Leenders, 'Ecologische aspecten van de middeleeuwse zoutwinning in de Delta', *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis* (1999), 43-60.

2 In het hier behandelde gebied overheerst de benaming 'gors'. In Zeeland en bij Antwerpen is 'schor' gebruikelijk.

3 'Vers' verwijst hier naar zoet water, naar het bedijk zijn tegen de zoute zee. 'Koren' kan zowel slaan op het beoogde gewas (tarwe) als op de keur waaraan de nieuwe polder onderworpen was. In de samenstelling 'korenland' wordt duidelijk het gewas bedoeld.

4 K.A.H.W. Leenders, *2000 jaar kustontwikkeling van Cap Gris Nez tot Hoek van Holland* (Rijswijk 1986), 14.

snelheid kan plots veranderen door wijzigingen in de waterhuishouding elders, zoals we lieten zien voor de Hoekse Waard.⁵ De sedimentatiesnelheid bepaalt hoeveel tijd tussen beide dijkfasen zit, ofwel hoelang het gebied 'gemeen met de zee' ligt.

Een model is altijd slechts een beperkte afspiegeling van de werkelijkheid. Dat geldt ook voor dat van ons. Door toetsing aan historische en landschappelijke gegevens en door discussie moet het model geverifieerd en geijkt worden. Na verloop van tijd zal het dus enigszins van inhoud kunnen veranderen. Vervolgens kan het gebruikt worden om uitspraken te doen in analoge situaties waar voldoende gegevens ontbreken.

Terwijl in de zeearmen erosie overheerste, speelde zich het proces van inbraak, opslibbing en gorsvorming ter weerszijden van de zeearmen af. Zo kunnen we in noordwestelijk Noord-Brabant inderdaad zien hoe de zeeïnvloed alsmaar verder oostwaarts drong onder vorming van een grote en diepe geul (Haringvliet, Hollands Diep, Biesbosch, langs de Langstraat tot bij Heusden), terwijl enkele tientallen kilometers westelijk van het 'front' (of ruim een eeuw na passage van dat front) reeds gorzen bedijkt werden.

Natuurlijke processen

In het bovenstaande model spelen natuurlijke processen en menselijke invloeden ieder hun rol.

Een belangrijk natuurlijk proces is het spel van sedimentatie en erosie dat zich afspeelt afhankelijk van de stroomsnelheid van het water en de sedimentlast. Water dat sediment (klei, zand, etcetera) meevoert, kan die last alleen vasthouden wanneer het snel genoeg stroomt. Daalt de stroomsnelheid, dan valt het sediment uit het water, waardoor de stroomgeul kleiner wordt en de stroomsnelheid weer oploopt tot een evenwichtssnelheid bereikt is. Stroomt het water te snel, dan gaat het schuren en materiaal uit de bedding opnemen: toekomstig sediment. Dat gaat door tot de stroomgeul zo breed geworden is dat de stroomsnelheid van het water genoeg gedaald is om de erosie te stoppen.

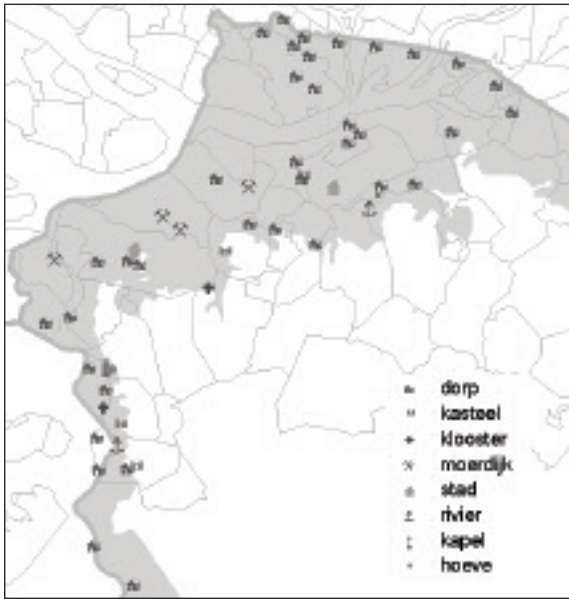
Enig rekenwerk laat zien dat de getijdengeulen in de Noord-Brabantse Noordwesthoek in de vijftiende eeuw wat hun diepte en breedte betreft keurig pasten bij de hoeveelheid water die bij iedere getijgang binnen zes uur verplaatst werd. In het begin van een overstromingsperiode ontwikkelt zich op deze manier een stelsel van getijdengeulen dat de resten van het oude veenland doorsnijdt. Naarmate op het oude land, waar het water bij vloed traag beweegt, geleidelijk meer sediment afgezet wordt, vermindert de hoeveelheid water die per zes uur verplaatst wordt. De geulen slibben weer dicht. De mensen hebben elkaar daarover wel eens kwaad aangekeken, maar het gaat gewoon om een natuurlijk proces.⁶

Een ander belangrijk gegeven is de instabiliteit van veen. Zolang de veenmassa door-drenkt is met zoet water, blijft hij voortbestaan en kan hij zelfs aangroeien. Als het water er aan onttrokken wordt, vermindert niet alleen het volume, maar valt ook de bescherming tegen de zuurstof uit de lucht weg. De zuurstof reageert met de drooggevallen organische materie, waardoor kooldioxide ontstaat dat verwaait in de lucht. Door die oxidatie verdwijnt dus veenstof. Het resultaat is dat de bovenkant van het veen gaat dalen: er blijft immers minder veen over. Als er op het veen klei of zand afgezet wordt (bijvoorbeeld in een overstromingsperiode) moet het slappe veen dat extra gewicht zien te dragen. Het veen wordt er door ingedrukt en ook dat leidt tot bodemdaling. Al die verschijnselen worden in de regel gevat met het begrip 'klink'. Klink is dus het gevolg van de werking van enkele natuurkundige wetmatigheden. Wel is het zo dat die wetmatigheden vaak op gang gebracht werden door menselijk ingrijpen.

Als de mens in het veen aan het werk wil, bestaat de eerste stap steeds uit ontwatering. Daarmee wordt de bovenkant van het veen vaster en wordt het gebied veiliger toegankelijk. Maar ontwateren betekent dat de klink inzet. Als het veenland bovendien geploegd wordt, bevordert dit de oxidatie van de droge bovenlaag. Als men die laag afbrandt om in

5 K.A.H.W. Leenders, *Van Tumboutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noord-westen van het Maas-Schelde-Demergebied, 400-1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996), 366.

6 H. Vriend, 'De rivier de Mark door de eeuwen heen', *Jaarboek de Oranjeboom* 6 (1953), 11-37; 7 (1954), 81-90; 8 (1955), 131-168, bespreekt in de tweede aflevering vooral maatregelen tegen de verlanding van de vaarwegen.

6. Kaart van de verdrongen oorden volgens de ruwe lijst, met aanduiding van de lage gronden en de huidige gemeenten (kaart door auteur).

de as te zaaien, gaat dat oxidatieproces nog veel sneller. De bodem gaat dalen. Het weggraven van het veen voor turf- of zoutproductie leidt uiteraard tot directe bodemdaling. Daling van een toch al niet erg hoog boven zeeniveau gelegen bodem, leidt uiteindelijk vaak tot de teloorgang van het gebied en het ontstaan van 'verdrongen oorden'.

De lijst van verdrongen oorden

Al bij de voorbereiding van het in 2005 en 2006 uitgevoerde Belvedereproject 'De West-Brabantse Delta: een Verdrongen Landschap Vormgeven' rees de vraag: waar hebben we het precies over? Uit verschillende bronnen kwamen lijstjes van verdrongen oorden. Zonder iets weg te gooien maar wel met enkele logische toevoegingen heb ik daaruit een grolijst van 41 verdrongen oorden samengesteld. Voor dit artikel heb ik daar nog de oorden aan toegevoegd die ten zuiden van de Romeins-middeleeuwse Maas verdrongen. Op het overzichtskaartje ziet u waar die plekken, 56 in totaal, ongeveer liggen (zie afbeelding 6).

De verdrongen oorden liggen in een smalle strook ten westen van de Hoge Rand van Bergen op Zoom en wat meer verspreid in de Noordwesthoek van de provincie Noord-Brabant en ten noorden daarvan. Een aantal plaatsen ligt vrijwel op de rand van Hoog en Laag, of op een pleistocene opduiking in het Lage.

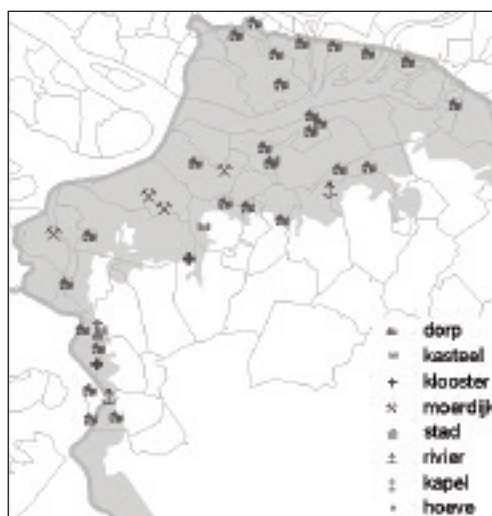
Nu we deze lijst hebben, wordt het zaak om eens wat te gaan schiften. Daarom is van iedere genoemde plek niet alleen de locatie opgezocht, maar ook een aantal andere kerngegevens. We staan hier namelijk voor hetzelfde probleem als wie een lijst van in 1421 verdrongen dorpen wil opstellen. Er zijn lijstjes genoeg, maar ze zijn van verschillende lengte. De vraag is dus: wat is de aard van de genoemde plekken geweest?

Er zijn vier redenen om oorden van de lijst af te voeren:

- 1 Tien oorden werden helemaal niet overstroomd: Oud-Borgvliet, Steenberg, Westberg, Zevenbergen, Oostberg, Oud-Drimmelen, Hokkenberg, het huidige Strijen en Cillarshoek, Schakerlo. De twee steden Steenberg en Zevenbergen zijn nooit verdrongen, hoewel hun ontwikkeling in de middeleeuwen nauw verbonden was met de lotgevallen van de omgeving. De stadskern van Steenberg is geheel opgehoogd met afval van de zoutindustrie. Zevenbergen lag na 1421 bijna een eeuw als een klein eilandje tussen de slikken en opkomende gorzen.
- 2 Twee plaatsen werden 'tijdig' landinwaarts verschoven: het oudste Drimmelen (te onderscheiden van Oud-Drimmelen) en het oudste Wede.

7. Kaart van de verdronken oorden, met aanduiding van de lage gronden en de huidige gemeenten, na verwijdering van oneigenlijke plaatsen (kaart door auteur).

type	aantal
dorp	28
hoeve	0
kapel	1
kasteel	3
klooster	2
moerdijk	4
rivier	2
stad	0

- 3 De kastelen van Woensdrecht en Ossendrecht verdwenen waarschijnlijk vooral door gebrek aan onderhoud en gebruik als steengroeve en niet zozeer door overstroming.
- 4 Twee oorden liggen in België: Oud-Berendrecht en Oorderdam.

In totaal gaat het om zestien oorden, zodat we er nog veertig overhouden om mee verder te werken. Ook voor de Biesbosch circuleren er allerlei lijstjes met namen van verdronken plaatsen. Dergelijke lijstjes mogen niet voetstoots aanvaard worden. Ze verdienen een kritische beschouwing. In westelijk Noord-Brabant bleek daarbij dat bijna dertig procent geschrapt moest worden!

Zoals gezegd, het gaat niet alleen om verdronken dorpen. In de lijst zijn ook anderssoortige objecten opgenomen en op het kaartje hebben die een eigen signatuur gekregen (zie afbeelding 7).

Wat de kloosters betreft gaat het om het laat vijftiende-eeuwse klooster Emmaus bij Woensdrecht waarover weinig bekend is, en om de locatie waar het klooster Sint-Catharinadal van 1271 tot 1295 gevestigd was. Dat klooster verhuisde in 1295 naar Breda en in 1647 naar Oosterhout, waar het nog altijd bloeit.

De vier moerdijken zijn Friesendijke (het latere Oud- en Nieuw Vossemeer), Potmar en de Tobe, beide in de polder van Dinteloord. Ook de Finre (Fijnaart) is hier als moerdijk geteld. Alhoewel Archis⁷ er een dorp vermoedt, gaat het in feite om een gebied waar omstreeks 1381 moerdijken aangelegd werden en waar – zo ver we weten – nooit een dorp geweest is voorafgaand aan de bedijking van 1548.

De twee rivieren zijn stukjes verlaten rivierbeddingen van de Mark (ten zuiden van Zevenbergen) en de Schelde (ten westen van Woensdrecht). De Gertrudisfontein bij Borgvliet is hier als kapel geboekt, alhoewel het daar een complexe zaak is, met een oude en een nieuwe fontein, en een oude en een nieuwe kapel.

Ramp en reactie?

Ramp en reactie is het thema van deze bundel. Eerder wees ik al op de nauwe interactie tussen natuur en mens waar het de landschapsgeschiedenis van dit gebied betreft. Het geschetste model laat al duidelijk zien hoe de mens op de nieuwe omstandigheden inspeelde. Dat maakt duidelijk dat we onderscheid moeten maken tussen de rampervaring op korte termijn en de reactie daarop enerzijds, en de lange-termijnreactie op de landschappelijke veranderingen anderzijds.

Op korte termijn is een ramp voor de getroffen en uiteraard zeer traumatisch: familie-

⁷ Archis: het archeologisch documentatiesysteem van Nederland.

leden dood, gewond of zoek; huis en haard verloren; bestaansgrond verdwenen en alle zekerheid kwijt. Van die verloren zekerheid hebben we in deze streek een mooi voorbeeld uit de jaren 1287-1290. In 1287 besloot de hertog van Brabant tot deling van het Land van Breda. In 1288 was er in het noorden van dat land een grote overstroming. Bij de landmeting ten behoeve van de verdeling van het land van Breda in 1290 besloot men tot het 'gemeen' houden van juist dát gebied. Het werd pas in 1458 tussen Breda en Bergen op Zoom verdeeld, voorafgaand aan de bedijking. Blijkbaar kon men in 1290 – zo kort na de overstroming – niet goed overzien waar de waardevolle plekken (vooral met het oog op zoutwinning) in dat gebied lagen. In het zandgebied werden de waardevolle turfvenen wél heel precies half-om-half verdeeld. Voor de middeleeuwen in het hier besproken gebied lijkt over de andere korte-termijnreacties vanuit de bronnen verder niet zo veel te zeggen te zijn.

Op lange termijn paste men zich aan de nieuwe moeilijkheden en mogelijkheden van het terrein aan. Dat kon zelfs bijzonder lucratief zijn. Zoutwinning bracht blijkbaar veel meer op dan agrarisch gebruik of turfwinning. Als zoutwinning door het dikker worden van het sedimentdek niet meer doenlijk was, lonkte het vooruitzicht van een rijke klei- en tarwepolder. In de overstromingsperiode was het mogelijk om in Breda drie watermolens te bouwen die door het getij werden aangedreven. Ook Bergen op Zoom had zo'n molen.⁸ Het secundair nut van ruïnes als bakken kon hun voortbestaan nog eeuwen rekken.

Tot de reacties op lange termijn mogen ook voorzorgsmaatregelen geteld worden. Zo werd door de graaf van Holland in 1385 verboden om in een brede zone ten westen van de Grote Waard putten voor de zoutwinning te maken. Tegelijk besloot men ten westen van die dijk een nieuwe extra waterkering te leggen. Om die te bekostigen mocht er tussen de bestaande en de toekomstige dijk toch weer darink gedolven worden.⁹ De nieuwe dijk mislukte en de wél gerealiseerde nieuwe putten hebben zeker de ondergang van de Grote Waard bespoedigd.

De verschuivende fortuinen zijn mooi te zien aan het geval Niervaart, een verdrinken dorp twee kilometer ten zuidoosten van het huidige Klundert. In de late dertiende eeuw werd daar vermoedelijk een lastige rivierbocht afgesneden met een nieuwe vaart. Daaraan ontstond een dorpje met een kasteel en een tol op het scheepvaartverkeer: Niervaart. Extra welvaart bracht de bedevaart naar het 'Heilig Sacrament', een wonderbaarlijke hostie die op de akkers aangetroffen was en in de parochiekerk vereerd werd. Het dorp verdrong in 1421. In 1422 ging men er stenen ruïnen, maar nog in 1436 werd het kasteel hersteld. De functie van kastelein bleef bestaan, maar kreeg een nieuwe invulling: de kastelein werd een soort waterschout.

In 1449 werd het Heilig Sacrament echter naar Breda overgebracht. Het weghalen van het Heilig Sacrament, dé grote bedevaarttrekker, was de economische doodsteek voor Niervaart, want de tol werd allang ontweken. De plek van Niervaart is door de grote getijdengeul de Mooie Kene in de periode 1450-1550 heel diep weggeschuurd en met nieuw sediment opgevuld. De bedevaart verschoof naar Breda, waar in het begin van de zestiende eeuw de Grote Kerk in volle luister gereed was.

Deze gegevens zijn te mager en te divers van karakter om er geweldige theorieën op te baseren. Wel is ook hier duidelijk dat zelfs in het meest dramatische geval van Niervaart, dat tussen 1450 en 1550 geheel wegspoelde, men nog lang op de oude plek kon leven. De overstroming bood ook nieuwe mogelijkheden die enthousiast gegrepen werden: zonder overstromingen geen zoutproductie in deze streek of getijdenmolens in Breda en Bergen op Zoom. En al helemaal geen kleipolders met tarwe, meekrap of suikerbieten!

8 K.A.H.W. Leenders, 'De molens in en om het land van Breda', *Jaarboek De Oranjeboom* 29 (1976), 107-146; 31 (1978), 94-123.

W.A. van Ham, *Historische Atlas van Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom 2003).

9 K.A.H.W. Leenders, '1385 Moerdijk 1985', *Brabantia* 35 (1986), 14-15.